

Šaur, Josef

Závěr

In: Šaur, Josef. *Boris N. Čičerin o ruských dějinách : (státní škola jako historiografický a společenský fenomén)*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, pp. 259-268

ISBN 978-80-210-8051-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134833>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Boris N. Čičerin (1828–1904) zaujímá neodmyslitelné místo v dějinách ruského odborného a společensko-politického myšlení. Patřil k čelným představitelům ruského liberalismu v době vlády Alexandra II. Společně s Konstantinem D. Kavelinem působil na ruské veřejné mínění ve prospěch zrušení nevolnictví sepsáním vůbec prvních ucelených a realizovatelných projektů osvobození nevolníků, které kolovaly v rukopisných kopiích jen několik měsíců po smrti Mikuláše I. Jejich abolicionistickou argumentaci přejímali do svých projektů a požadavků směřovaných k centrální vládě zástupci liberálně smýšlející šlechty. V 60. letech 19. století patřil ke skupině vybraných pedagogů, kteří vzdělávali pretendenta na carský trůn – Nikolaje Alexandroviče. Čičerin dokonce náležel k šesti osobám doprovázejícím careviče na jeho cestě po Evropě, během níž však následník neočekávaně zemřel. Na počátku 80. let 19. století Čičerin krátce stanul v čele Moskvy jako její volený starosta. Aktivně se podílel na činnosti zemstev v Tambovské gubernii a městské dumě v Moskvě.

Již v Čičerinových raných textech z poloviny 50. let 19. století se objevilo jeho životní politické krédo: obhajoba a prosazování práva a zákonného pořádku. Idea právního státu se vine celým Čičerinovým odborným dílem a tvoří podstatu jeho fundamentálních prací *Vlastnictví a stát* (*Sobstvennost' i gosudarstvo*, 2 díly, 1882–1883), *Kurs státovědy* (*Kurs gosudarstvennoj nauki*, 3 díly, 1894–1898) a *Filozofie práva* (*Filosofija prava*, 1900). Povinnost občanů podřizovat se zákonům bez ohledu na to, zda se jedná o zákony dobré, či špatné, zdůraznil Čičerin i ve vstupní přednášce, jíž v roce 1861 zahajoval své působení na moskevské univerzitě. Státní právo na nejstarší ruské univerzitě vyučoval až do roku 1867, kdy na protest proti zásahu ministra národní osvěty do kompetencí autonomních univerzitních orgánů podal výpověď.

Ve stínu Čičerinovy angažovanosti ve společenském hnutí a impozantního díla na poli teorie práva a státovědy stojí jeho bádání o ruských dějinách. Těm bylo v dosavadní historiografii věnováno (v porovnání s ostatní Čičerinovou činností) méně prostoru. Již od 50. let 19. století se v ruských dějinách dějepisectví prosadil úzus, že Čičerinovo pojetí ruských dějin bylo součástí historiografického uskupení, pro něž se ve 20. století vžil název státní škola („gosudarstvennaja škola“, „State School“). Ruští dějepisci 19. století pohlíželi na státní školu výhradně jako na odborné uskupení. Neopomínali však zdůrazňovat jeho úzké sepětí se sporem zapadníků a slavjanofilů. Sovětští badatelé vnímali státní školu odlišně, protože na první místo stavěli její společenský rozměr. Dokonce hovořili o tom, že státní škola pracovala pro ruský liberalismus, či ještě lépe řečeno, že mu sloužila a podporovala jeho reakční ideologii vědeckými argumenty. Jejich hodnocení bylo dobově podmíněné, jednostranné a ideově předpojaté.

Do čela státní školy postavili sovětští historiografové Čičerina a upozadili význam Kavelina. Do centra jejich zájmů se dostaly Čičerinovy a Kavelinovy texty věnované dobovým společenským otázkám, tedy texty obsahující sice historickou argumentaci, nicméně primárně psané jako nehistorické. Při hodnocení díla Sergeje M. Solovjova pak část sovětských odborníků uznávala jeho zařazení do státní školy, avšak část badatelů toto stanovisko zpochybňovala. V sovětském pojetí byl sice státní škole přiznáván podíl na rozvoji ruské historické vědy, avšak zároveň byla odsuzována jako uskupení ideově nepřijatelné, reakční a jdoucí proti zájmům lidu.

Na přelomu 80. a 90. let 20. století se začaly ozývat hlasy volající po nutnosti přehodnocení sovětské koncepce státní školy. Jednalo se o součást širší diskuze o vědeckých školách, proudech a směrech v ruské historiografii. Tím byl dán směr, kterým se ubíral i výzkum prezentovaný v předkládané knize. Jeho primárním cílem bylo podrobně zmapovat pojetí dějin v Čičerinových pracích. Nicméně s ohledem na výše zmíněné prolínání jeho prací odborně historických a děl zaměřených na společenské otázky a dobové politické problémy není možné dostatečně zachytit Čičerinovo vidění ruských dějin bez kontextu celého jeho díla. A co více, bylo také třeba zachytit a prozkoumat i práce ostatních představitelů státní školy, aby vznikl plastický obraz souvislostí, díky němuž je možné Čičerinův myšlenkový odkaz na poli historiografie zhodnotit v celistvosti.

Při tvorbě konceptuálního rámce, v němž je v této knize zachycena státní škola, jsem se opíral o teze vypracované zejména Anatolijem Šachanovem, Germanem Mjagkovem a v neposlední řadě Radomírem Vlčkem. Z jejich dosavadních bádání vyplývá, že tradiční pojetí dějin ruského dějepisectví jako sledu škol, směrů a proudů není třeba a priori odmítat. A to i přes to, že toto pojetí neblaze ovlivnily zásahy provedené sovětskými historiky.

Státní škola se zformovala v polovině 40. let 19. století a zahrnovala Konstantina D. Kavelina, Sergeje M. Solovjova a Timofeje N. Granovského. Vzniku státní školy napomohlo několik skutečností. Jako první jmenujme profesionalizaci a in-

stitucionalizaci ruské historické vědy. Reforma vysokého školství provedená Sergejem S. Uvarovem na univerzitách povinně zavedla katedry ruských a obecných dějin. Tyto katedry měli zaujmout mladí profesori, kteří získali zkušenosti během zahraničních studijních stáží. V Moskvě je obsadili Solovjov a Granovskij.

Další okolností působící na vznik státní školy byl vnitřní vývoj historické vědy. Karamzinova syntéza *Dějiny ruského státu (Istorija gosudarstva rossijskogo)*, napsaná v prvních dvou desetiletích 19. století, zastarala. Karamzinův největší kritik a představitel tzv. skeptické školy Michail T. Kačenovskij sice v návaznosti na evropské badatele (zejména B. G. Niebuhra) vypracoval detailní metodologii kritiky pramenů, avšak k napsání syntetického díla nepřistoupil. Nejvýraznější postava ruské historiografie 30. let 19. století Michail P. Pogodin na Karamzina navazoval a jeho přístup povětšinou obhajoval. Neudivuje proto, že mladá generace, ovlivněná dobovou evropskou historiografií a Hegelovou filozofií dějin, vystoupila s vlastním pojetím ruských dějin. Jednalo se právě o státní školu, která se vymezila vůči Pogodinově koncepci ruských dějin, aniž by však svojí prací negovala dosavadní výsledky dosažené ruskou historickou vědou.

Přímým impulsem ke zformování státní školy se stal spor zapadníků a slavjanofilů, v němž nemalou roli sehrávaly otázky ruských dějin. Tomu napomáhala dobová atmosféra za vlády Mikuláše I., kdy se o mnohých problémech nemohlo hovořit otevřeně. Historie nabízela rodící se ruské inteligenci možnost vyjadřovat se k současnosti jinotajně a nepřímou. Kavelin, Granovskij a posléze i Solovjov byli představiteli zapadnictví.

Již historiografové 19. století (např. Pavel N. Miljukov) si všimli, že diskuse o společenských otázkách, do nichž patřily i otázky historické, byly polarizované, a v této souvislosti hovořili o stranách („partijach“), které účastníci těchto debat zaujímal. Správnost takto pojatých vztahů uvnitř ruské společnosti potvrzují i současní badatelé (např. A. N. Šachanov), kteří se přiklánějí k tezi o principu stranicosti („partijnosti“). Ten jsem v tomto textu prezentoval popisem časopiseckých diskusí mezi představiteli státní školy na jedné straně a Pogodinem a slavjanofily na straně druhé. V těchto diskusích se již ve 40. letech 19. století začalo o Kavelinovi a Solovjovovi hovořit jako o představitelích nové historické školy.

Ve svých disertacích, univerzitních i veřejných přednáškách, článcích a recenzích předložili vidění ruských dějin, které lze sumarizovat následovně: historie se jim jevila jako postupný vývoj ve stádiích od méně dokonalých k dokonalejším; tento vývoj byl organický, tedy jednotlivá stadia na sebe navazovala, vycházela ze sebe, a úkolem historika bylo objasňovat je ve vzájemném propojení; nazíráním historického procesu jako nerozdělitelného řetězce podle nich umožňovalo historikovi zachytit vnitřní smysl dějin a zákonitosti, jimiž se tento vývoj řídí; přestože si byli vědomi, že ruské a evropské dějiny vykazovaly řadu odlišností, směřovaly podle nich k jednomu a témuž cíli a nelze je vnímat jako protiklady; vznik státu v ruském prostředí nepřipisovali Varjažům a stát se jim nejevil jako instituce

přenesená odjinud; naopak vznik státu popisovali jako autochtonní proces spočívající v postupném úpadku vědomí pokrevních svazků ve společnosti uspořádané na rodovém principu; pokrevní svazky nahradily vztahy rodinné. Finálním stadiem bylo uspořádání společnosti na státním principu. Tímto pojetím ruských dějin navazovali představitelé státní školy na dílo Johanna Ewerse, působícího na univerzitě v Děrptu.

V koncepcích jednotlivých představitelů státní školy ve 40. a na počátku 50. let 19. století jsou patrné jisté odlišnosti, byť obecné rysy jsou jedny a tytéž. Výrazně je však spojoval postoj ke slavjanofilskému pojetí dějin, které označovali za neodborné, vytvořené bez znalosti metodologie historické vědy, a tudíž mylné. Slavjanofilům vytýkali zejména selhání při interpretaci pramenů. Vymezení se proti slavjanofilům a Pogodinovi spojovalo představitele státní školy v očích jejich současníků stejně (a někdy i více) jako shodné koncepce ruských dějin. Tedy při zformování státní školy sehrál velkou roli již zmíněný princip stranickosti.

Poměrně obsáhlý popis vzniku státní školy má svůj důvod. V době, kdy Kavelin, Solovjov a Granovskij formulovali své pojetí dějin a kdy ho obhajovali proti Pogodinovi a slavjanofilům, studoval v Moskvě Čičerin a byl přítomen diskusím o podstatě ruských dějin. Čičerin dokonce navštěvoval univerzitní přednášky všech tří představitelů státní školy. A nejen to, Granovskij připravoval Čičerina k přijímacím pohovorům na univerzitu. Mezi oběma se vyvinulo přátelství a Čičerin Granovského pravidelně navštěvoval. Spolu diskutovali o člancích v zahraničních i ruských časopisech a nad historickou a filozofickou literaturou. Bez nadsázky lze říci, že Čičerinovo vnímání dějin bylo formováno představiteli státní školy a po nejvíce Granovským. Poté, co Granovskij v roce 1855 předčasně zemřel, Čičerin se po něm stal čelným představitelem kroužku moskevských liberálně smýšlejících osobností. O tom, že Čičerin byl názorovým následovníkem Granovského, svědčí i fakt, že Čičerinova první odborná práce byla v recenzi označena za nejlepší věnec položený na Granovského hrob. A sám Čičerin mu práci dedikoval.

Onou první odbornou Čičerinovou prací byla jeho magisterská disertace *Oblastní úřady v Rusku v 17. století (Oblastnyje učrežděnija Rossii v XVII veke, 1856)*. Jednalo se o první monografii o místních správních orgánech v ruské historiografii. Čičerin na dochovaných právních pramenech zkoumal, jak byla zákonná nařízení a opatření centrální vlády uváděna v život a jak bylo Rusko v 17. století administrativně řízeno. 17. století Čičerin zvolil proto, že jej vnímal jako tranzitivní dobu, kdy se stará Rus měnila v nové Rusko. Společně se studii *Závěti a smluvní listiny velkých a úředních knížat (Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich i udělnych knážež, 1857)* představuje Čičerinova disertace vyvrcholení historické koncepce státní školy.

Čičerin navázal na dřívější myšlenky svých učitelů a dále je rozvinul. Dějiny vnímal jako organický, vnitřně spjatý proces jdoucí přes jednotlivá stadia k dokonalejším formám. Ruské dějiny se dle Čičerina vyvíjely ve třech na sebe navazujících fázích (rodové – soukromoprávní/občanské – státní). V této periodizaci je zjevný

vliv Hegela (rodina – občanská společnost – stát) a Granovského (společnosti: antická – středověká – moderní). Jednotlivá stadia charakterizoval Čičerin rozdílnými právními vztahy v ruské společnosti. Stejně jako Kavelin a Solovjov odmítl, že by stát v Rusku vznikl přenesením této instituce z jiného prostředí, tedy odmítl Karamzinovu i Pogodinovu tezi o ustavení státu Varjagy.

Čičerin dále ve svém výkladu poukázal, že v Evropě a v Rusku historický vývoj procházel týmiž etapami. Čičerin zašel ve svých tvrzeních dále než Kavelin a Solovjov a označil ruské dějiny za evropské od jejich samotného počátku. Tím ovšem Čičerin nevyklučoval, že v průběhu dějin docházelo v evropských zemích a Rusku k odlišnostem v konkrétních historických jevech, případně k odlišnostem v jejich vývoji. Za rozhodující považoval Čičerin odlišný průběh vzniku státu v západoevropských zemích a v Rusku. V Evropě se podle něj postupně utvořily stavy definované stavovskými právy a povinnostmi. A právě z této stavovsky uspořádané společnosti se postupně zdola utvořil stát. V Rusku lze ovšem podle Čičerina hovořit o stavech nejdříve od 15. století. Do té doby ruské společnosti chyběl předpoklad pro vznik státu coby výsledku aktivity občanů, a stát proto musel vzniknout shora v důsledku činnosti vlády.

V duchu svého pojetí ustavení ruského státu popsal Čičerin i dějiny rolnické obcí. Tu nevnímal jako pozůstatek původní staroslovanské patriarchální obcí, jako to činili slavjanofilové, ale jako mladou historickou instituci vznikající od 16. století. V tomto období ruských dějin ztratila obecina podle Čičerina veškerou autonomii a právo samostatně rozhodovat o záležitostech svých členů, neboť se musela podřizovat zájmům držitelů správních úřadů. Čičerin ruskou obecinu redukoval na správně-fiskální jednotku usnadňující státu spravování rozsáhlých území a výběr daní. Čičerinovo pojetí obcí ostře kritizovali slavjanofilové, kteří ho zcela odmítli, a s Čičerinem na toto téma vedli časopiseckou polemiku.

Při popisu vzniku státu v Rusku shora jako výsledku činnosti vlády dovedl Čičerin do finální podoby teorii o znevolnění a osvobození obyvatelstva („zakrepoščenije“ a „raskrepoščenije“), kterou již dříve ve svých pracích nastínil Kavelin. Čičerin souhlasil s Granovským, že moderní společnost – a tedy i moderní stát – vznikla postupným „odumíráním“ středověkých pořádků, mj. (avšak především) postupným mizením nevolnictví a rozšiřováním individuálních svobod na představitele všech stavů. Čičerin dospěl k závěru, že v Rusku se tento proces udál opačně. Stát vznikl tak, že znevolňoval obyvatelstvo. Rolníky svázal s půdou, na níž žili a hospodařili, a plně je předal pod jurisdikci držitelů těchto pozemků. Vyšší vrstvy stát znevolnil povinnostmi sloužit.

Čičerin nijak nepochyboval o správnosti omezení svobod občanů v 16. a 17. století. Nicméně jak stát sílil a postupně již nebylo nutné vyžadovat službu jako povinnost, začal stát jednotlivé stavy od druhé poloviny 18. století osvobozovat. Započal těmi nejvyšší postavenými – šlechtou. Takto Čičerin interpretoval zrušení povinné služby Petrem III. v roce 1762 a darovací listiny Kateřiny II. z roku 1785.

Osvobozeno od svých povinností bylo i měšťanstvo a kupectvo. Čičerin z toho vyzvozoval, že poslední, koho zbývá osvobodit, jsou nevolníci.

Čičerin v ruských dějinách přikládal velký význam reformám Petra I. Jestliže ve správním a právním uspořádání ruského státu v 16. a 17. století spatřoval Čičerin řadu nedostatků, počínaje vládou Petra I. získal ruský stát formu moderních evropských států. V souladu s pojetím dějin jako organického procesu nevnímal Čičerin Petra I. a jeho reformní činnost jako předěl. Kavelin ve svých pracích naznačil sepětí Petrovy zákonodárné činnosti s předcházejícím historickým obdobím. Čičerin na něj navázal a Petra I. označil za vyvrcholení předchozího dějinného vývoje. Zcela v tomto duchu zachytil vládu Petra I. v 60. letech 19. století Solovjov ve 13. až 18. svazku svých *Dějin Ruska od nejstarších dob (Istorija Rossii s drevnějšich vremjon)*.

Jako důsledný pokračovatel Hegelovy filozofie dějin pojímal Čičerin dějinný proces dialekticky. Nové stadium se prosazovalo jako popření stadia staršího; staré formy odumíraly, aby uvolnily místo novým, dokonalejším. Historický vývoj se podle Čičerina řídil vnitřními zákonitostmi. Na základě těchto zákonitostí chápal Čičerin historický pokrok jako daný a nevyhnutelný. Dějinný proces byl manifestací světového ducha, který se prosazoval bez ohledu na vůli jedinců a jejich protivenství. Přesvědčení o existenci historických zákonitostí ovlivnilo Čičerinovu argumentaci v diskusích o společenských a politických otázkách ve druhé polovině 50. let 19. století.

S přibývajícimi neúspěchy Ruska v krymské válce rostlo rozčarování ruské inteligence z vnitropolitických poměrů a sílilo přesvědčení o nutnosti provést reformy spojené s liberalizací hospodářství a zákonných norem. Čičerin s Kavelinem se rozhodli prezentovat své názory v anonymních statích, šířených v rukopisných kopiích. Během necelého roku od ledna 1855 do jara 1856 vznikla desítka takových článků. Ty v následujících letech otiskl Alexandr I. Gercen v periodiku *Golosa iz Rossii*, vydávaném v Londýně. Kavelin s Čičerinem nenechávali nikoho na pochybách, ke kterému z ideových proudů se hlásí, když články uvedli vstupní statí podepsanou „Ruský liberál“.

Čičerinovy články z uvedeného cyklu představovaly praktickou aplikaci jeho historické koncepce. Čičerin uznával, že nevolnictví sehrálo svoji důležitou roli při upevňování ruského státu, v polovině 19. století se však stalo historickým anachronismem a mělo by být zrušeno jako důsledek dějinného pokroku. Podobně odmítal vládu aristokracie, protože ta již sehrála svoji roli ve středověku, avšak moderní stát v sobě spojoval všechny stavy a existoval pro dobro celku. Čičerin také volal po přijetí liberálních reforem s odůvodněním, že k tomu nastala vhodná doba daná historickým vývojem. Dříve mohly takové reformy poškodit jednotu ruského státu; naopak otálení s jejich přijetím v dané době chápal jako oddalování nevyhnutelného. Podle Čičerina historické zákonitosti nejen odůvodňovaly reformy, ale také předurčovaly jako jejich vykonavatele centralizovaný stát.

Na přelomu let 1855 a 1856 dosáhla státní škola svého vrcholu. Po kritice její historické koncepce ve druhé polovině 40. a počátkem 50. let 19. století se začaly v ruském tisku objevovat recenze a články, v nichž byl uznáván přínos státní školy pro rozvoj ruské historické vědy. Kavelin, Solovjov a Čičerin svými pracemi prokázali, že sdílejí jednotný přístup k dějinám, byť se neshodli na traktování některých historických jednotlivostí. Dokázali také v tomto období přetavit historická bádání v ucelenou analýzu problémů tehdejšího Ruska a v návrhy na jejich řešení.

Čičerin ve využívání historické argumentace v diskusích k dobovým otázkám vytrval až do roku 1858. Například odmítl, aby při rušení nevolnictví zůstala zachována občina, kterou vnímal jako historický relikv upevňování ruského státu, který však již neodpovídal požadavkům doby. Podobně považoval za nutné zachování správní centralizace ruského impéria jako předpokladu při provádění reform. V Čičerinově dikci totiž neleželo rovnítko mezi centrální vládou a státem, resp. vládu neztotožňoval se státem. Ten podle něj stál výše než vláda, neboť ta byla jen jednou z jeho více součástí. Moderní stát vnímal jako instituci, k níž historický vývoj nezadržitelně směřuje. Obával se, že ruská společnost je příliš nejednotná, aby mohla být garantem reform, a proto věřil v reformní potenciál vlády. V tomto přesvědčení však Čičerin zůstával osamocen a svými názory mířil proti většinovému společenskému mínění. S Čičerinovými názory na občinu a správní centralizaci nesouhlasili nejen jeho ideoví oponenti, ale začal se k nim skepticky stavět i Kavelin. Čičerin si svými postoji udělal více nepřátel než souputníků.

V situaci, kdy nenacházel dostatek opory pro svá tvrzení, se Čičerin rozhodl odjet do zahraničí na studijní stáž. Evropou cestoval od roku 1858 a do Ruska se vrátil až v roce 1861, kdy byl jmenován profesorem státního práva na moskevské univerzitě. Na počátku akademického roku 1861/1862 zmítaly ruskými univerzitami studentské nepokoje vyvolané zavedením nových pravidel pro fungování těchto institucí. Pravidla podřizovala přísnějšímu dozoru studentské aktivity i samu výuku. Kavelin se postavil na stranu studentů, neboť v zásahu do autonomie univerzit spatřoval nebezpečí pro další realizaci programu liberálních změn. Naopak Čičerin byl přesvědčen, že liberální reformy mohou být uvedeny v život jen za klidné situace, kdy společnost bude dodržovat zákony, byť s nimi nesouhlasí. Svůj postoj vyjádřil heslem „liberální reformy a silná vláda“. Kavelin se s Čičerinovými postoji neztotožňoval a rozhodl se ukončit jejich přátelství. Počátkem zimy 1861 definitivně skončila jejich dříve plodná spolupráce a po zbytek svých životů s výjimkou jediné schůzky spolu Kavelin a Čičerin nijak nekomunikovali. Dokonce můžeme říci, že se okázale ignorovali.

Různost v postojích k univerzitním nepokojům a následný rozchod neznamenal, že by Kavelin a Čičerin zaujímali odlišná názorová stanoviska ke všem dobovým otázkám. Spíše naopak. Oba se shodně postavili proti tomu, aby byly šlechtě ztráty způsobené zrušením nevolnictví kompenzovány specifickými politickými právy, či dokonce zavedením výhradně šlechtického orgánu, který by se spolupodílel

na politickém rozhodování. Také v přístupu k ruským dějinám shledáváme u Čičerina, Kavelina i Solovjova stále shodné rysy. Nicméně 60. léta 19. století jsou jednoznačně dobou utlumování činnosti státní školy jako historiografického uskupení. Neznamenalo to však utlumení činnosti jejich představitelů jako jednotlivců. Okolností, které to zapříčinily, bylo více.

V ruské historiografii nastoupila nová generace historiků (Nikolaj I. Kostomarov, Ivan J. Zabelin, Afanasij P. Ščapov), kteří na rozdíl od státní školy neholdali ruské dějiny nahlížet prizmatem vzniku a vývoje státu a již akcentovali jiné prameny než představitelé státní školy. Dále je třeba zmínit, že z Čičerinových a Kavelinových textů z 60. let 19. století se vytratila historická argumentace. Instituce, jevy a jejich požadovaná podoba či proměny odůvodňovali Kavelin i Čičerin z jejich aktuální podoby a z praktické potřeby vyplývající z jejich přítomnosti. Již schválené reformy svojí konkrétní a uzákoněnou podobou podle nich podmiňovaly budoucí reformy. Jednalo se o neustálé hledání kompromisu mezi kontinuitou a změnou.

Změna způsobu argumentace, resp. upozadění historického aspektu v jejich argumentaci šlo ruku v ruce se skutečností, že se Kavelin i Čičerin přestali postupně věnovat zkoumání ruských dějin. S předchozí intenzitou se jim věnoval pouze Solovjov pokračující ve svém monumentálním díle *Dějiny Ruska od nejstarších dob*. Kavelin se omezil na jednu přednášku a jednu obsáhlejší recenzi stať. Čičerin v daném období publikoval pouze jedinou vědeckou práci, a sice svoji doktorskou disertaci. Jestliže v 50. letech 19. století navazovaly společenské úvahy Čičerina a Kavelina na jejich historická bádání, pak v dalším desetiletí se tak dělo opačně: historická bádání již pouze doplňovala jejich úvahy společenské a politické. Kavelin i Čičerin shodně napsali svá poslední díla z ruských dějin v roce 1866.

Ve své doktorské disertaci *O zastoupení lidu (O narodnom predstaviteľstve, 1866)* Čičerin zkoumal zastupitelské instituce z obecného hlediska jako teoretický model vlády, dále jejich konkrétní aplikaci v různých evropských zemích a možnost jejich uplatnění v konkrétních ruských podmínkách. Čičerin v knize navázal na svá předchozí bádání a nijak neměnil svá dřívější mínění o ruských dějinách. Za analogii zastupitelských orgánů na ruské půdě Čičerin považoval zemské sněmy („zemskije sobory“) existující v 16. a 17. století. Byť jim v obsáhlé práci věnoval jen tři desítky stran, předložil první ucelený výzkum zemských sněmů v ruské historiografii a vysvětlil jejich dějinný význam v komparaci s obdobnými institucemi v evropských zemích. V dobových podmínkách po Karakozovově pokusu o atentát na cara Čičerinova práce zapadla a nezaznamenala větší ohlas. Až později na ni navázali svým výzkumem Vasilij I. Sergejevič a Vasilij O. Ključevskij.

Čičerinova doktorská práce stejně jako některé další jeho texty z 60. let 19. století umožňují dvojí interpretaci. Čičerin totiž obhajoval zastupitelské orgány jako ideální způsob delegace moci, nicméně tvrdil, že Rusko na tento způsob vládnutí není připraveno. V dané chvíli dokonce označil její zavedení za škodlivé. Toho využila sovětská historiografie, která akcentovala konzervativní rovinu v Čičerinových

úvahách. Označila proto jeho postoje za reakční a toto hodnocení vztáhla na celou státní školu. Ovšem Čičerinovy názory a postoje po roce 1866 až do jeho smrti nás opravňují toto hodnocení odmítnout.

Od konce 60. let Čičerin více vystupoval proti samoděržavné vládě, která se podle něj odvrátila od reformního směru a ztrácela podporu společnosti. V semknutí vlády a společnosti spatřoval zbraň v boji s radikalismem, který připravil o život cara Alexandra II. Jeho názory však nebyly vyslyšeny. To ho však neodradilo od toho, aby neustále vystupoval jako zastánce dodržování platných zákonů. Tyto postoje vedly k tomu, že v roce 1867 na vlastní žádost opustil univerzitu; podobně byl v roce 1883 nucen rezignovat na post moskevského starosty.

Definitivní rozčarování z kroků ruské vlády a samoděržavného cara vyjádřil na sklonku života v brožuře *Rusko na počátku XX. století (Rossija nakanuně dvadcatogo veka, 1900)*. Příznačně ji vydal v zahraničí a anonymně, stejně jako část článků na počátku své společenské angažovanosti v polovině 50. let 19. století. Tenkrát se podepsal „Ruský liberál“, tentokrát „Ruský patriot“. V brožuře označil samoděržaví za neslučitelné s občanskými svobodami a volal po přijetí ruské konstituce. Označit proto jeho názory za reakční či monarchistické lze jen s těžší.

Shrneme-li dosud napsané, lze na posledních řádcích následovně zrekapitulovat v tezích výsledky výzkumu Čičerina historického díla a státní školy, které přinesla tato kniha:

1) Analýza Čičerinových prací o ruských dějinách v komparaci s díly Kavelina, Granovského a Solovjova potvrzuje, že je oprávněné tuto čtveřici historiků vnímat jako představitele jednoho historiografického uskupení.

2) Součástí tohoto historiografického uskupení – státní školy – byl i Granovskij. Tím byla hlouběji rozvedena teze načrtnutá dosud pouze R. Vlčkem. Potvrzení této myšlenky se zakládá především na vysoké míře podobnosti obecných rysů historického vývoje v Granovského a Čičerinově koncepci dějin.

3) Odlišnosti v pojetí dějin představitelů státní školy nelze vnímat jako argument neexistence jednotného nahlížení na ruskou historii. Tato nepřesná a dosud často opakovaná interpretace předpokládá, že koncepce státní školy byla statická. Naopak, ukázal jsem, že byla dynamická, postupně rozvíjená; nejednalo se o kompetitivní, proti sobě stojící pojetí dějin, ale o koncepcí komplementární, vzájemně se doplňující a postupně zpřesňované.

4) Ústřední myšlenkou historické koncepce státní školy bylo, že dějiny jsou organický vnitřně spjatý proces, který se řídí zákonitostmi. Ovšem i platnost těchto zákonitostí měla své meze, které odhalily Čičerinovy práce o ruské občině a správní centralizaci, k nimž se rezervovaně stavěli nejen jeho názoroví oponenti, ale i Kavelin a Solovjov.

5) Současní historiografové se shodují v tom, že největším problémem v konceptu státní školy jsou některé dosud přežívající teze vypracované sovětskými historiky. Není však nezbytně nutné odmítat všechny.

6) Výzkum prezentovaný v této knize potvrdil závěry sovětské historiografie, že se státní škola neomezovala pouze na působení na akademické půdě. Je však třeba nahlížet toto působení následovně: státní škole byl bytostně vlastní i společenský rozměr, který v její činnosti zaujímal důležité místo od jejího zformování ve 40. letech až po utlumení činnosti v polovině 60. let 19. století. Nejvíce je tento přesah patrný v dílech Kavelina a především Čičerina, který historickou argumentaci užíval i v dílech psaných jako reakce na dobové diskuse, tedy v dílech netvořených primárně jako odborné historické texty.

7) Nelze se ztotožnit s tvrzením, že by státní škola svojí činností podporovala samodržaví. Kavelinovi i Čičerinovi bylo vlastní konstituční přesvědčení, avšak v 50. a 60. letech 19. století považovali zavedení konstituce s ohledem na ruskou dějinnou zkušenost a vágní právní vědomí za předčasné. Čičerinovy práce z 60. let 19. století obsahovaly řadu konzervativních myšlenek, ale jeho dílo jako celek dokládá, že byl hluboce přesvědčen o nutnosti postupného a neunáhleného provádění reform, které by (až k tomu nazraje čas) završila reforma politického systému. Od konce 60. let 19. století obhajoval politický kurs zaměřený na liberalizaci a modernizaci Ruska ve společenské, hospodářské i politické rovině.

8) Diskutabilní je pojetí Čičerina jako ústřední postavy státní školy. Byl-li někdo její pravý *spiritus agens*, tak to byl Kavelin. Ten byl aktivní po celou dobu působení státní školy, svými recenzemi se snažil ovlivňovat její směřování. Byl to též Kavelin, kdo inicioval v polovině 50. let 19. století vznik cyklu článků, které představují aplikaci výsledků bádání státní školy na pojmenování společenských problémů Ruska a na hledání cesty k jejich řešení.

9) Provedený výzkum mě také utvrzuje v přesvědčení, že zkreslený je i dlouho tradovaný časový rámec státní školy, jehož konec je kladen až do 80. let 19. století. Naopak mám za to, že aktivní činnost státní školy jako skupiny historiků se uzavřela ve druhé polovině 60. let 19. století. Kavelin i Čičerin se v této době zcela přestali věnovat ruským dějinám. Patrné je i jejich stažení se ze společenského dění, do jehož centra se již dostávali jen výjimečně. Z představitelů školy pokračoval aktivně v bádáních o ruských dějinách pouze Solovjov. Nicméně úvahy představitelů školy o ruských dějinách inspirovaly další badatele již od 60. let 19. století.

10) Touto knihou se dostává čtenáři do rukou dosud nejrozsáhlejší Čičerinova biografie. Popisuje jeho intelektuální životopis od narození až do jeho smrti, jsou v ní zachycena a vyložena (byť v některých případech jen stručně) všechna jeho významná díla, napsaná od počátku 50. let 19. až po počátek 20. století. Dosaďadlné životopisy popisují jeho život buď částečně (G. Hamburg), nebo stručněji (A. S. Kokorev).